

Laatmiddeleeuwse dames

Van genealogie naar groepsportret

Kees Kuiken

Voor Frouke E. Kuiken

‘De adellijke vrouw’, stelt Antheun Janse in zijn groepsportret van de Hollandse ridderschap, ‘verdient meer aandacht dan zij tot op heden gekregen heeft [...] het beste in een aparte studie’. In zijn eigen werk komen edelvrouwen ‘slechts indirect aan bod, als partner of dochter van adellijke mannen’.¹ Janse heeft, anders dan klassieke prosopografen zoals Elias en Van Kan, geen uitputtend archiefonderzoek gedaan. Deze beperking vloeide enerzijds voort uit de aard van zijn onderzoeksopdracht. Anderzijds geeft hij, zoals het een beroepshistoricus betaamt, voorrang aan thematisering en contextualisering. Om tot een groepsportret (en uiteindelijk een mentaliteitsgeschiedenis) van Nederlandse edelvrouwen in de late Middeleeuwen te komen, lijkt het niettemin van belang de beschikbare bronnen en methoden opnieuw te waarderen. Ik heb aan een steekproef onderzocht hoe de voormoeders van een modale laatmiddeleeuwse Hollandse edelman tot dusver genealogisch zijn beschreven en of het zin heeft om aan de hand van de beschikbare gegevens een groepsportret op te stellen. Ik heb gekozen voor de ‘seize quartiers’ van Steven van Raaphorst (leefde 1441-1472).² Van zijn vijftien voormoeders zijn er dertien in de genealogische literatuur terug te vinden. Dit is dus niet de ‘aparte studie’ die Janse voorstelt, maar een methodologische verkenning. Ik zal de dames eerst genealogisch beschrijven en vervolgens thematiseren en contextualiseren.

‘Een stoet van vrouwen’

Het onderzoeksveld dat we in het voetspoor van Janse met dit opstel betreden, is in historiografisch opzicht gespannen tussen twee mijlpalen: *Edelvrouwen in de twaalfde eeuw* (1995) van Georges Duby en het *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (DVN). Duby, die zich behalve tot de twaalfde eeuw ook tot francofone edelvrouwen beperkt, behandelt zijn dames in een handvol thema’s: memoriecultuur, edelvrouwen

¹ A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 15.

² Janse, *Ridderschap* 446; dezelfde in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (1998) 200.

als echtgenotes en concubines, hun macht, en hun relatie met de kerk. Het *Vrouwenlexicon*, door hoofdredacteur Kloek gekenschetst als ‘een stoet van vrouwen’, biedt informatie over ‘de opmerkelijkste vrouwen uit de geschiedenis van Nederland en zijn overzeese gebiedsdelen[.] In korte biografische schetsen vindt u gegevens over vrouwen die ooit invloedrijk, beroemd of berucht waren, maar nu meestal zo goed als vergeten zijn.’ Zij zijn ingedeeld in ruim veertig rubrieken.³

Maar wat bedoelt het DVN met een ‘opmerkelijke vrouw’? Niet wat in de Middeleeuwen een *mulier spectabilis* heette, want daarmee werden uitsluitend edelvrouwen aangeduid. Misschien eerder wat een Franse kardinaal omstreeks 1400 van de dichteres Christine de Pizan zei: een *insignis femina*. Christine gaf in 1405 in *La cité des dames* een reeks biografieën van voorbeeldige vrouwen, met name uit de Bijbel, de Oudheid en de canon.⁴ Het is echte exemplarische literatuur, maar Christine thematiseert en contextualiseert ook. Aan de hand van deze vrouwen-levens construeert zij een theorie van de deugd – zoals de Chinese boeddhistische monnik Baochang negen eeuwen eerder deed in zijn *Nonnenlevens (biqiumichuan)*: het oudste hagiografische ‘zusterboek’ uit de geschiedenis.⁵

Het DVN beschrijft in eerste aanleg vrouwen die ook al in de bekende negentiende- en twintigste-eeuwse biografische woordenboeken (Van der Aa, NNBW en BWN) staan, aangevuld met de uitkomsten van een enquête waaraan ongeveer honderd ‘specialisten en historische verenigingen’ hebben meegewerkt.⁶ De hieruit resulterende groslijst omvat voor de periode 1000-1300 de namen van 29 vrouwen. Voor 1300-1500 (dat zijn ongeveer de ‘late Middeleeuwen’ van Janse) geeft de groslijst 94 namen, waarvan er thans (maart 2007) 23 een lemma in het *Vrouwenlexicon* hebben. Van deze 94 namen komen 22 ook bij Janse voor. Meer dan de helft van de vrouwen op de groslijst voor 1300-1500 is afkomstig uit de adel, waarvan tenminste 29 uit de riddersadel en 22 uit de vorstenstand (‘hoge’ of ‘rijksadel’). Ik heb dochters van Friese hoofdelingen en Utrechtse dienstlieden tot de riddersadel gerekend.

Het *Digitaal Vrouwenlexicon* is evenals *La cité des dames* geen steekproef maar een canon. Het zoekt geen middelmaat maar ‘prestatie en reputatie’.⁷ Dat vorstelijke dames oververtegenwoordigd zijn, vloeit voort uit de bronnenkeuze, waarin de biografische woordenboeken een groot aandeel hebben. De bronnen vertekenen de lijst nog op een andere wijze. Liefst 46 opgenomen vrouwen zijn religieuzen, waarvan de helft uit Diepenveen bij Deventer. Dat heeft te maken met de rijke literaire productie van de Moderne Devotie: met name het hagiografische ‘zusterboek’ van Diepenveen

3 G. Duby, *Edelvrouwen in de twaalfde eeuw* (Amsterdam 1997); het lexicon op www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/data/rubrieklijst. Zie voor de stand van het onderzoek tot 1990 G. Klapisch-Zuber (red.), *Geschiedenis van de vrouw 2* (Amsterdam 1991) en M. Mostert e.a. (red.), *Vrouw, familie en macht. Bronnen over vrouwen in de Middeleeuwen* (Hilversum 1990), met een beredeneerde bibliografie op pagina 319-340.

4 R.E.V. Stuij (red.), *Christine de Pizan, een bijzondere vrouw* (Hilversum 2004).

5 K.A. Tsai (vert.), *Lives of the Nuns. Biographies of Chinese Buddhist Nuns from the Fourth to Sixth Centuries* (Honolulu 1994); over de thematiek J. Kieschnick, *The Eminent Monk. Buddhist ideals in Medieval Chinese Hagiography* (Honolulu 1997), met name 21, 24, 156.

6 E.M. Kloek in *Nieuwsbrief DVN* nr. 1 (juni 2004).

7 E.M. Kloek, ‘Prestatie en reputatie: het *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*’, *Biografie Bulletin* 14 (2004) aflevering 3, 10-13.

Huwelijkspportret Elisabeth van Duivenvoorde
(tr. 1430 Simon van Adrichem).
(uit: J. Aalbers e.a., *Heren van Stand:
Van Wassenaer 1200-2000*, Den Haag 2000)

is een bron voor het DVN.⁸ Bekende devotes uit een riddermatig milieu waren de dames Van Naaldwijk. Catharina (1395-1443) was volgens het DVN zeer belezen: blijkens het zusterboek droeg zij altijd boeken bij zich. Van de tertiarius Beatrijs van Assendelft wordt een voor haar gemaakt gebedenboek vermeld.

Bij twee van de negen laatmiddeleeuwse dames die nu zowel in het *Vrouwenlexicon* als in Janse's boek staan, hebben presentatie en receptie letterlijk dramatische vorm aangenomen. De levens van Jacoba van Beieren en van de in 1392 vermoorde Aleid van Poelgeest werden beide onderwerp van toneelstukken. De rijke erfdochter Johanna van Abcoude (ovl. 1411) had ook een opmerkelijk leven. Haar man, de ex-ridder en ex-kartuizer Jan van Brederode (ovl. 1415), deed in 1410 een mislukte poging haar uit het klooster te ontvoeren waar zij in 1402 was ingetreden. De reputatie van slechts twee dames berust op concrete eigen prestaties. Berta van Heukelom (ovl. 1322) haalde met haar listige verdediging van het slot IJsselstein in 1296 niet alleen de *Rijmkroniek* van Stoke, maar ook de jongensboeken van C. Joh. Kieviet. Maria van Bourgondië (1457-1482) maakte als gravin van Holland indruk toen zij in 1477 het onder haar vader vanuit Brussel gedicteerde proces van centralisering in de Nederlanden stopzette. Haar ingreep zette de toon voor de reputatie van laatmiddeleeuwse landsvrouwen als mitigerende beleidsmaaksters.

⁸ Over de zusterboeken onder meer het proefschrift van M. van Dijk, *Een rij van spiegels* (Hilversum 2000), 19, 80-83, 111, 159-164, 177.

Welke methodologische obstakels melden de DVN-biografen? De genealogische gegevens waarmee de negen biografieën beginnen, lijken weinig problematisch. De riddermatige ouders/erflaters van Berta, Johanna, Aleid en de vier religieuzen zijn uit leenrepertoria bekend, de hoogadellijke ouders van Jacoba en Maria uit andere bron zo mogelijk nog beter. Het *Vrouwenlexicon* signaleert genealogische problemen met name bij religieuzen en voorts bij enkele burgervrouwen. Voor onze laatmiddeleeuwse dames is afstamming echter per definitie essentieel. De vraag is of juist dit gegeven zich voldoende laat afleiden uit een bestand zoals Janse dat uit de secundaire literatuur heeft samengesteld. De genealogische problematiek lijkt bij nader inzien onderschat, juist met betrekking tot het riddermatige milieu. Ook de 'publicaties en prestaties' van de negen stellen teleur. De zeven riddermatige dames hebben niets op schrift nagelaten. Van Aleid rest een haarlok. Bij Maria moeten we het doen met het door haarzelf ondertekende *Groot Privilege* uit 1477. De prestaties van Jacoba ogen eveneens mager. Zij heeft zich nauwelijks met Nederland bemoeid en gedroeg zich in feite meer als Frans georiënteerde Henegouwse dame dan als 'Hollandse' gravin. Haar romantische reputatie berust voornamelijk op haar huwelijkskeuzes, die haar uiteindelijk haar graventitels kostten. De enige die met eigen wapenfeiten uitblonk, is Berta. Overigens was deze *iron lady*, die haar hand volgens Stoke niet omdraaide voor list en bedrog, een voormoeder van onze probandus Steven van Raaphorst.

Gedeelte van de memorietafel met Christus Salvator, met de in 1426 bij de slag van Brouwershaven omgekomen Raas van Haamstede en zijn familie, met name zijn vrouw Agnes de Vriese van Oostende, die hier in een boek leest (uit: T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, Turnhout 1999)

Van genealogie naar groepsportret

Hier is geen ruimte voor een uitputtende genealogische discussie over de vrouwelijke kwartieren van de probandus. Janse's gegevens zijn voor een groot deel te verifiëren aan de hand van lijftochten in laatmiddeleeuwse leenregisters:

3. Agnes van Nijeveld, in 1406 gelijftocht door haar man Adriaan van Raaphorst.⁹
5. Catharina van Egmond, in 1396 gelijftocht door haar man Bartholomeus van Raaphorst.
7. Elisabeth van Oy, in 1464 weduwe van Steven (van Zuilen) van Nijeveld (Jacobsz.).¹⁰
9. Machteld van Oudshoorn, van 1352-1376 weduwe ('vrouw van Raaphorst') van Dirk van Raaphorst, ridder.¹¹
11. Guyote van IJsselstein, in 1331 gelijftocht door haar man heer Jan (I) van Egmond, ridder.¹²
13. Elisabeth van Nijenrode, in 1411 gelijftocht door haar man Jacob van Zuilen van Nijeveld, ridder.¹³
15. Elisabeth van Renesse, in 1397 gelijftocht door haar man heer Gerard van Oy, heer van Ooij.¹⁴
17. Hadewig, in 1330 weduwe ('vrouw van Raaphorst') van heer Kerstant van Raaphorst, ridder.
21. Beatrijs van de Doortoge, omstreeks 1320 postuum vermeld als vrouw van Wouter van Egmond heer Gerardsz.¹⁵
23. Maria, als 'Maria van IJsselstein' in 1344 gelijftocht door haar man heer Arend van IJsselstein, ridder.¹⁶
25. Agnes van Heemskerck, in 1390-1395 echtgenote van Steven van Zuilen (ook genaamd van Nijeveld), ridder.¹⁷
27. Ludgard heer Ernstendr. van Wulverhorst, in 1388-1392 gehuwd met heer Gijsbert van Nijenrode, ridder.¹⁸
31. Elisabeth van Heukelom, in 1372 gelijftocht door haar man Jan (II) van Renesse van Rijnauwen.¹⁹

Deze doorgaans betrouwbare gegevens vormen voldoende bewijs voor de genoemde allianties. De moeilijkheid is dat de filiaties van de meeste dames (erfdochteren van 'goede' lenen uitgezonderd) hiermee slechts indirect zijn aan te tonen. Over de erfdochteren in bovenstaande lijst: Machteld van Oudshoorn (dochter van heer Willem en moeder van heer Bartholomeus van Raaphorst) en Beatrijs van de Doortoge (dochter

⁹ *Ons Voorgeslacht* (hierna: OV) 42 (1987) 546-547 nr. 64.

¹⁰ OV 41 (1986) p. 400 nr. 389.

¹¹ H.J.J. Vermeulen, 'Drie generaties Van Oudshoorn', *De Ned. Leeuw* 116 (1999), 49-75; 118 (2001) 719-721.

¹² OV 45 (1990) 152 nr. 459.

¹³ Niet in *Ned. Adelsboek* 46 (1953) 544-545!

¹⁴ OV 41 (1986) 599 nr. 472.

¹⁵ OV 41 (1986) 182 nr. 84.

¹⁶ OV 45 (1990) 152 nr. 459.

¹⁷ *Ned. Adelsboek* 46 (1953) 549 nr. IV.

¹⁸ OV 41 (1986) 228 nr. 224, 229 nr. 225.

De gisants in de kerk te IJsselstein. Van links naar rechts: Gijsbrecht van IJsselstein (1290-1343), Bertha van Heukelom, Arnoud van IJsselstein (1304-1363) en Maria van Avesnes (uit: A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*, Hilversum 2001)

van heer Dirk en moeder van heer Jan (I) van Egmond), is min of meer uitvoerig gepubliceerd. Beatris's leengoed vererfde na haar dood binnen de Egmonds.²⁰

Binnen onze steekproef zijn er nogal wat filiaties die niet klip en klaar uit de alliantiegegevens afleidbaar zijn. Op grond van de gevonden jaartallen wordt hier als vader van Agnes van Nijeveld niet Steven van Nijeveld Willemsz. (leefde 1433-1450) voorgesteld maar diens neef Steven van Nijeveld Jacobsz.²¹ Dat Agnes' grootvader *maternel* heer Gerard van Oy was, lijdt geen twijfel, maar wel dat zij uit diens echtelijke bed stamt. Heer Gerard had namelijk zowel een wettige dochter als een bastaarddochter met de naam Elisabeth van Oy. De wettige werd in 1438 non in de adellijke abdij Rijsburg en de weduwe van Steven van Nijeveld is dus de andere Elisabeth, van wie de moeder onbekend is.²² Hiermee vervallen de kwartieren 15 (Elisabeth van Renesse) en 31 (Elisabeth van Heukelom).

Ook de filiatie van Catharina van Egmond is problematisch. De kinderen van heer Jan I vormen een 'chaos van Egmondse contereitsels' (Roefs).²³ De hier en daar opgevoerde dochter 'Griete' is in werkelijkheid Guyote van IJsselstein en Egmond, de echtgenote van heer Jan.²⁴ De door Dek opgevoerde 'Elisabeth Jan van Egmondsdr.' was geen dochter van de Kabeljauwse heer Jan I maar van diens Hoekse achterneef Jan van Egmond van Merenstein.²⁵ Van twee dochters zijn huwelijksvoorwaarden bekend: Maria (verloofd 1371, tr. 1387 Filips (V) van Wassenaar) en Berta, voor wie de vader zelf in 1360 de akte mee ondertekende.²⁶ Heer Jan I is in 1369 bijgezet in de parochiekerk van IJsselstein. Zijn weduwe Guyote en zijn zoon Arend tekenden in 1371 het verlovingscontract van Maria. Catharina komt weliswaar in de oudste bekende Egmond-genealogie (het vijftiende-eeuwse *Opusculum*) voor als dochter van heer Jan, maar haar jaartallen wijzen meer in de richting van Jan van Egmond van Merenstein (leefde 1345-1381).²⁷ Dat Catharina niet uit de tak Merenstein maar uit de tak IJsselstein stamde, blijkt niettemin uit een kwitantie voor de bruidsschat uit 1382.²⁸ Net zoals Maria is Catharina blijkbaar pas een jaar of tien na de dood van haar vader gehuwd.

Voor de hand ligt dat Steven van Raaphorsts moeder Agnes is vernoemd naar haar overgrootmoeder Agnes van Heemskerk (nr. 25). Over de aansluiting van laatstgenoemde aan het Hollandse riddermatig geslacht Van Heemskerk is veel gespeculeerd,

¹⁹ *Ned. Adelsboek* 91 (2004-2005) 154.

²⁰ Als noot 11 (Machteld) en noot 13 (Beatris's).

²¹ Steven van Nijeveld Jacobsz. en Willemsz. hadden beiden een dochter Agnes. Die van de tweede (hij leefde 1433-1450, post. verm. 1458) werd in 1457 als weduwe gelijftocht door haar zoon Willem (*sic*) van Oostrum, die in 1449 reeds mondig was (OV (1988) 370 nr. 34B). Dat onze probandus naar hem is vernoemd, lijkt dan uitgesloten. Hij was al in 1441 ambachtsheer van Oudshoorn en is kennelijk vóór of in 1421 geboren.

²² OV 42 (1987) 43 nr. 1 en 547 nr. 64?; M. Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijsburg* (Den Haag 1951) 807 nr. 12.

²³ Aangehaald in A. Janse, 'Vergane Glorie?', *Leidschrift* 15 (2000) 19.

²⁴ J. Fox in *De Ned. Leeuw* 77 (1960) 436-448.

²⁵ OV 45 (1990) 154 nr. 464; Janse, *Ridderschap* 436.

²⁶ Onder meer Dek, *Egmond* 16; C. Hoek in *De Ned. Leeuw* (1978) 351-352; OV 44 (1989), 353 nr. 228; J.C. Kort, *Wassenaar de oudste* (Hilversum 2002), 65-66 nrs. 45, 51; M.J. van Gent en A. Janse in H.M. Brokken (red.), *Heren van Stand* (Zoetermeer 2001) 18, 34-35.

²⁷ Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 132 F 14, f. 64-65; vr. med. dr. A. Janse, Leiden.

²⁸ Archives Nationales, Parijs, Série T 159; G. Busken Huet en J.S. van Veen, *Verslag van onderzoekingen [...] te Parijs* (Den Haag 1899) 86.

maar bewijs ontbreekt. Vermoedelijk speelde de familie Van Oy een rol bij haar huwelijk met Steven van Nijeveld. De Egmondse abt Bertout van Oy noemde al in 1318 een zekere Hendrik van Heemskerk 'neve'.²⁹ In 1417 heet een zoon van heer Steven van Nijeveld en Agnes eveneens Hendrik.³⁰ Omdat de man van Agnes voor zover bekend aan de Hoekse kant stond (zijn huis werd in 1356 belegerd door Kabeljauwse huurlingen onder leiding van heer Jan I van Egmond), mag zijn schoonvader eveneens binnen deze partij worden gezocht.³¹ De meeste Heemskerks waren echter Kabeljauws – behalve een niet nader genoemde Hendrik die in 1355 samen met zijn bastaardzoon Frederik en twee dienaren als Hoeks balling een hoog zoengeld betaalde om zijn goed in Holland weer te mogen betrekken.³² Mogelijk verbleef hij tussen 1351 en 1355 als balling op kasteel Nijeveld.

We zeiden het al: leenregisters zijn doorgaans een goede bron voor allianties, maar niet altijd voor filiaties. Als moeder van Elisabeth van Nijenrode (13) wordt hier dan ook niet de opgemelde Ludgard (27) voorgesteld maar de in de leenregisters onbekende Belie, volgens een zeventiende-eeuws Utrechts *necrologium* 'dochter van heer Otto van Arkel en Leyenberch' en een van de echtgenotes van Gijsbert van Nijenrode. Van Wimersma Greidanus vond steun voor deze filiatie in een fragment uit het zestiende-eeuwse memorieboek van de Utrechtse Minderbroeders:³³

Steven van Nijeveld, tr. Agnes, hieruit:

Jacob van Nijeveld, post. verm. 1419, tr. Elisabeth Gijsbertsdr. van Nijenrode, leefde 1419, hieruit:

Steven, vermeld 1417;

Gijsberta, vermeld 1417;

heer Hendrik, vermeld 1417;

Belie, vrouwe van Renesse, vermeld 1417.

Kennelijk hebben deze kinderen dus een grootmoeder Belie gehad. In 1851 zag Schotel bij mr. H. baron van Zuylen van Nijvelt (1781-1853) een memorieportret van Jacob van Nijeveld (zoon van Steven en Elisabeth van Oy) met de kwartieren Nijeveld – Oy – Nijenrode – Renesse – Heukelom – Heemskerk – (N)Fienborch – Schenk.³⁴ Lezen we '(N)Fienborch' als een corruptie van 'Leyenberch', dan klopt dit grotendeels met de hier volgende kwartierstaat:

²⁹ J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573* (Den Haag/Haarlem 1973) 66.

³⁰ G.J.J. van Wimersma Greidanus, *Kwartieren Greidanus-Jaeger in stamreeksen* (Den Haag 1994-1998, hierna: GJ) 693, nrs. 508, 514*.

³¹ R. de Kam, *Nijvelt: een verdwenen kasteel in Leidsche Rijn* (Utrecht 2006) 49-57.

³² H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982) 164-166, 255, 577, 595.

³³ Als noot 30.

³⁴ G.D.J. Schotel, *De abdij van Rijnsburg* (Tilburg 1851) 246-247. In 1371 stonden Gijsbert van IJsselstein en Otto van Leyenberch borg bij de huwelijksvoorwaarden van Maria van Egmond (S.W.A. Drossaers, *Archief van de heren en graven van Culemborg* (z.p.z.j.) regist. nr. 235).

1. Steven van Raaphorst
x
Margriet Willemsdr. van den Bos

Ouders

2. Adriaan van Raaphorst
x
3. *Agnes (van Zuilen) van Nieveld*

Grootouders

4. Bartholomeus van Raaphorst
x
5. *Catharina van Egmond*
6. Steven (van Zuilen) van Nijeveld
x
7. *Elisabeth van Oy*

Over-grootouders

8. Dirk van Raaphorst
x
9. *Machteld van Oudshoorn*
10. Jan van Egmond
x
11. *Guyote van IJsselstein*
12. Jacob van Nieveld
x
13. *Elisabeth van Nijenrode*
14. Gerard, heer van Oy
relatie met
15. N.N.

Bet-overgrootouders

16. Kerstant van Raaphorst
x
17. *Hadewig*
18. Willem van Oudshoorn
x
19. N.N.
20. Wouter van Egmond
x
21. *Beatrijs van de Doortoge*
22. Arend van IJsselstein
x
23. *Maria van IJsselstein*
24. Steven van Nijeveld
x
25. *Agnes van Heemskerck*
26. Gijsbert van Nijenrode
x
27. *Belie van Leyenberck*

De kwartieren Renesse-Heukelom op het memorieportret suggereren niettemin dat Elisabeth van Oy (7) geen bastaard was, maar een wettige dochter van heer Gerard (14) en Elisabeth van Renesse. Ik kom hierop nog terug.

Al met al lijken de kwartieren van Steven van Raaphorst ruimschoots te vallen binnen Janse's definitie van riddermatigheid. Dat we behalve Hollandse en Stichtse edelen tevens Gelderse (Van Oy) aantreffen, betekent dat de Nederlandse ridderadel al in de veertiende eeuw een netwerk van interregionale contacten had gevormd. Bij de hieruit resulterende huwelijken speelden naast overwegingen van *Ebenbürtichkeit* ook 'pertijelike saken' mee. Zo ondertekende Bartholomeus van Raaphorst (4), een carrièreambtenaar uit een vanouds Hoekse familie, samen met zijn zwager Arend, *chef de famille* van de Kabeljauwse Egmonds, in 1391 de tweede Kabeljauwse verbondsakte.³⁵ Evenals

³⁵ Janse, *Ridderschap* 391, 411, 443, 446.

Bartholomeus bekleedde ook Steven van Nijeveld (6) talrijke voorname ambten. Hun status als beheerders van open huizen van hun leenheren (Rijnenburg bij Koudekerk, Nijeveld bij De Meern) was vergelijkbaar.³⁶ Maar waarom zou de rijke Stichtse edelman Van Nijeveld met de bastaarddochter van een Gelderse standgenoot trouwen? Het antwoord ligt in de status van de heren van Oy. Zoals verreweg de meeste Stichtse en Gelderse ridders stamden de Nijevelds uit de dienstliedenstand. Alleen in Gelre was daarnaast nog sprake van een handvol 'bannerheren' (*barones*) die als vrije edelen vanouds hun eigen hoge heerlijkheid bezaten. In de *Codex Gelre* (ca. 1400) staan hun wapens onmiddellijk na het hertogelijke wapen afgebeeld. Van Winter merkt op dat de heren van de hoge heerlijkheid Ooij, die vanaf het begin van de dertiende eeuw eveneens als vrije inheemse edelen te boek staan, niet als bannerheren golden. Hun wapen staat in de *Codex Gelre* tussen de gewone ridders.³⁷ Nemen we echter aan dat zij in feite een quasi-baroniale staat voerden, waarbij het bezit van de hoge heerlijkheid zwaar telde, dan wordt begrijpelijk dat een bastaarddochter werd uitgehuwelijkt aan een dienstliedenfamilie die geen hoge heerlijkheid bezat, maar wel het burgerschap van Utrecht en een reeks eervolle ambten. Enkele generaties later was dit onderscheid blijkbaar (al dan niet opzettelijk) 'vergeten'. De antropoloog Halbwachs schreef ooit over memories als een 'collectief geheugen'. Bij het memorieportret van Jacob (3a) lijkt dan sprake van collectief geheugenverlies.³⁸

Toch lijkt het logisch om bij het onderzoek naar laatmiddeleeuwse dames meer bronnen in de memoriesfeer te betrekken. Duby stelt immers dat vrouwen in de Middeleeuwen met name op dit gebied actief waren.³⁹ Het begrip 'memorie' is te definiëren als door mensen gecultiveerde en/of geïnstitutionaliseerde herinnering. Daarmee verschuift ons blikveld van het economische en politieke naar het culturele en antropologische. In 1987-1988 waren familie, macht, hart en geest de thema's van een lezingenreeks aan de Universiteit van Amsterdam over de vraag wat men tot dan toe over 'de vrouw in de duistere Middeleeuwen' wist.⁴⁰ Bij nalezing blijft toch de vraag hangen of deze vrouwen hier niet onnodig verborgen blijven in de schaduw van de spraakmakende mannen in hun omgeving: hun vaders, broers en echtgenoten op het slagveld van familie en macht, hun biechtvaders op het gebied van hart en geest. Kan onderzoek in de sfeer van de memoriecultuur misschien meer licht op de dames zelf laten schijnen? De Amsterdamse aanpak stelt ook op het veld 'vrouw en macht' teleur. Eén lezing geeft weliswaar aan de hand van oorkonden inzicht in het schemergebied tussen 'vrouw van' en 'vrouwe van', maar voor verhalen over de gravinnen Petronella en Adela kunnen we nu beter terecht in het *Vrouwenlexicon*. Voor het thema 'hart en geest' lijkt een nieuwe benadering dringend gewenst. In de Amsterdamse lezingen ligt de nadruk op begrips- of ideeëngeschiedenis: hoe dachten

³⁶ De Kam, *Nijeveld* 43 (oorkondelijk als zodanig vermeld in 1400); OV 42 (1987) 546-547 nr. 64.

³⁷ J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen 1962) 351 en tabel C29; dezelfde, M. Flokstra en R.G. Jahn in M. Evers e.a. (red.), *Het hertogdom Gelre* (Utrecht 2003) 313-322.

³⁸ M. Halbwachs, *Het collectief geheugen* (Leuven en Amersfoort 1991, vertaling van *La mémoire collective*, Parijs 1950).

³⁹ Duby, *Edelvrouwen* 127.

⁴⁰ A. Demyttenaere, 'Wat weet men over vrouwen? De vrouw in de duistere Middeleeuwen', in Mostert e.a. (red.), *Vrouw* 11-45.

middeleeuwse intellectuelen over vrouwen? Mijn verkenning richt zich meer op de spirituele keuzen die laatmiddeleeuwse dames maakten, al dan niet in de sfeer van de Moderne Devotie. Het thema van de leescultuur, dat ook al door Duby is aangestipt, zal eveneens aan de orde komen – nu uiteraard binnen de Nederlandse situatie.

Memorie en macht

Op één gebied manifesteren middeleeuwse dames zich minstens zo prominent als hun heren: de memorie- en beeldcultuur. Het oudste bewaarde adelsportret in de Hollandse geschiedenis is zelfs een dubbelportret: de bekende schenkingsminiatuur van graaf Dirk II en gravin Hildegard in het Egmondse evangeliehandschrift. Duby wijdt het leeuwendeel van zijn boek aan de ‘nagedachtenis van de moeders en de grootmoeders’. Hij begint in de abdijkerk van Fontevraud, waar Eleonora van Aquitanië in 1204 naast haar tweede man Hendrik (II) Plantagenet is bijgezet. Zij ligt er als *gisante* levensgroot en in volle kleuren bij, schijnbaar verdiept in een boek. In de graf- en memoriecultuur van de middeleeuwse Noordfranse en Vlaamse hoge adel gaven vrouwen volgens Duby de toon aan. ‘Net als de lichamen van pasgeborenen behoorden de lichamen der overledenen de vrouwen toe’, schrijft hij, en: ‘De twee functies van de vrouw, de moederlijke en de begravinge, maakten [...] de edelvrouw

De gisents in de abdijkerk van Fontevraud in Frankrijk. Eleonora van Aquitanië en haar man Hendrik II Plantagenet, hertog van Anjou en koning van Engeland (foto, particuliere collectie)

de aangewezen persoon om de begrafenis te leiden'.⁴¹ Het indrukwekkende grafmonument in de Oude Nicolaaskerk te IJsselstein, een schepping van vrouwe Guyote van IJsselstein (11), is een prachtige illustratie van Duby's verhaal. Guyote stamde van moederszijde uit het milieu dat Duby beschrijft: de Noordfranse en Vlaamse adel. Via haar grootvader bisschop Guy van Utrecht (1301-1317) kwam de rijke grafcultuur van deze groep naar het Noorden. Wedijver met het Gelderse gravenhuis (met hun praalgraven in de abdijen van Gravendaal en Roermond) ligt hierbij voor de hand.⁴²

Maar welk verhaal vertelt het praalgraf in IJsselstein? Tegenwoordig memoreert de plaatselijke burgerij graag de 'heren van Amstel' als stichters van hun stadje met het bijbehorende kasteel en de kerk.⁴³ Guyote heet in de negentiende- en twintigste-eeuwse literatuur bij voorkeur 'Guyot(t)e (of Goudijn) van Amstel' en haar moeder 'Maria bastaard van Henegouwen' of 'Maria bastaard van Avesnes'. In contemporaine bronnen heten zij echter steeds '(vrouwe) Van IJsselstein', en Guyote daarnaast een enkele maal 'Van IJsselstein en Egmond'. Bij haar allereerste optreden als leenheer (*sic*) noemt Maria zichzelf nog 'dochter van Guy, bisschop van Utrecht'.⁴⁴ Een en ander blijkt door Guyote feilloos vertaald in haar ontwerp voor de wapens op het graf. Berta, de schoonmoeder van Maria, kreeg van haar een gedeeld wapen (I: IJsselstein, II: Heukelom) en Maria gedeeld I: Holland-Henegouwen, II: IJsselstein. Op het blazoen van de bisschopsdochter Maria ontbreekt iedere verwijzing naar haar onwettige afkomst. Het volle grafelijke wapen van Holland-Henegouwen verdringt het wapen van Maria's man zelfs van de ereplaats!

Deze lofzang op een hoogadelijke 'nagedachtenis van moeders en grootmoeders' blijft echter voor de meeste toeschouwers verborgen. Van een afstand gezien dragen immers alleen de mansfiguren op het graf wapens: het volle wapen Van IJsselstein (niet Van Amstel!) siert beider schild. Pas wie onder het baldakijn boven de *gisants* kijkt, ontdekt daar naast de beide mannenwapens de vrouwenwapens. Een en ander tekent de middeleeuwse verhoudingen ongewoon scherp. Naar buiten toe vertegenwoordigde de man de familie, maar bij nadere beschouwing was dat veelal ter sterking van zijn vrouw, die zeer wel van hogere stand kon zijn dan hijzelf. Dit laatste ging zeker op voor Maria van IJsselstein, die trouwde met een modale ridder van ministeriale komaf. Alles wijst erop dat niet hij maar haar vader de stichter was van de stad en de kerk van IJsselstein. Bisschop Guy wijdde in 1310 de kerk en verleende toen ook het eerste marktrecht.⁴⁵ De opvallende *lieu de mémoire* die Guy in de Dom van Utrecht kreeg, diende Guyote tot voorbeeld.⁴⁶ Het verhaal dat dit monument vertelt, is dat van de dames van IJsselstein. Het was niet bestemd voor de buitenwereld: die zag in de kerk uitsluitend het wapen van de heren.

⁴¹ Als noot 39.

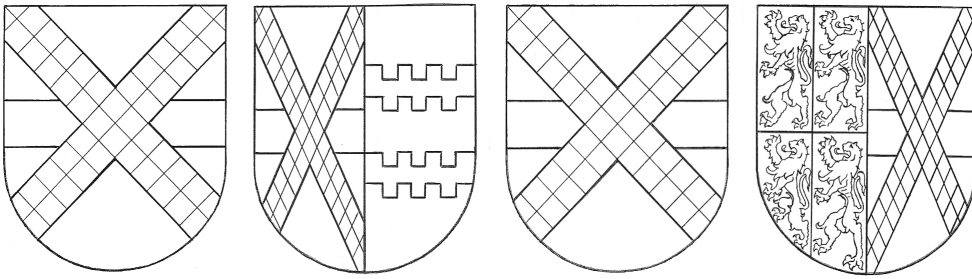
⁴² H. Tummers, 'De begraafplaatsen en grafmonumenten van de graven en hertogen van Gelre', in Evers e.a. (red.), *Gelre* 54-61.

⁴³ M.W.J. de Bruijn, *IJsselstein de vesting* (IJsselstein 2005).

⁴⁴ OV 38 (1983) 242 nr. 1; Dek, *Egmond* 14; Janse, *Ridderschap* 178, 436; vgl. aldaar 242.

⁴⁵ Drossaers, *Culemborg*, regest nr. 250.

⁴⁶ P. Borst e.a., *Graven en begraven in de Dom van Utrecht* (Bunnik 1997) 25-26, 65-66.

Ontwerp van wapens op het grafmonument te IJsselstein:

Gijsbert van IJsselstein: IJsselstein

Berta van Heukelom, gedeeld I: IJsselstein, II: Heukelom (= Arkel).

Arend van IJsselstein: IJsselstein.

Maria van IJsselstein: gedeeld I: Holland-Henegouwen, II: IJsselstein.

In 1369 werd heer Jan (I) van Egmond als voorlaatste in het praalgraf van deze vrouwendynastie bijgezet. Na de dood van Guyote hebben haar kinderen elders hun rustplaats gevonden. Haar oudste zoon Arend werd in 1409 begraven in de kerk van het klooster dat hij inmiddels zelf in IJsselstein had gesticht. De jongste dochter Maria, de vrouwe van Wassenaar, is bijgezet in de abdijkerk van Egmond in het graf van Guyote's zwager Gerard. Uit een Egmonds *necrologium* weten we dat deze over bijna alle Nederlandse gewesten uitgezwermde familie na 1350 geen vast familiegraf meer heeft gekend, al werd de memorie voor de diverse takken nog steeds in Egmond onderhouden. Deze funeraire *diaspora* werd voortgezet in Gelderland nadat nakomelingen van Guyote daar zelf hertog waren geworden. De prelaat Dirk van Wassenaar tenslotte, een zoon van Filips en Maria van Egmond, werd in 1465 in de Utrechtse St.-Janskerk bijgezet in een nauwkeurige kopie van het praalgraf van zijn overgrootvader bisschop Guy in de Dom. Hier is als kwartierwapen van Dirks grootmoeder Guyote het volle wapen IJsselstein afgebeeld.⁴⁷

Memorie zetelt niet alleen in praalgraven, maar ook tussen de oren van de 'moeders en grootmoeders'. Hoe functioneerde het naams- en geslachtsbewustzijn, dat we in IJsselstein zo sterk aanwezig zien, bij de overige dames in onze steekproef? De erfdochteren Machteld van Oudshoorn en Beatrijs van de Doortoge voerden evenals Guyote van IJsselstein in akten doorgaans hun eigen familienaam. Het Egmondse *Opusculum* omschrijft achtereenvolgens de dochters van heer Jan I als 'vrouwe van Vianen', 'burggravin van Leiden', 'vrouwe van Raaphorst', 'claris in Den Bosch', 'Maria (*sic*), freule van Rijsinge' en 'Berta, huwde Walraven van Brederode'. In contemporaine akten komen ook zij niettemin onder eigen naam en toenaam voor, behalve bij optredens als leenheer. Zo beleende de 'vrouwe van Culemborg en de Lek' (Berta van Egmond) in 1379 haar zwager Bartholomeus van Raaphorst.⁴⁸ Ook moda-

⁴⁷ Janse, *Ridderschap* 270-272; Tummers, 'Graven' 61-64; T. van Bueren, *Leven na de dood* (Turnhout 1999) 215-216.

⁴⁸ Als noot 27 en OV 42 (1987) 43 nr. 1, 391 nr. 4. Berta hertrouwde in 1371 met Gerard van Culemborg en de Lek.

de riddermatige families zoals de Heemskerks hechtten sterk aan de eigen geslachtsnaam. Onze Agnes van Heemskerk (25) komt vrijwel uitsluitend voor onder haar eigen familienaam, maar zonder patroniem.⁴⁹ Daarnaar kan nu slechts een *informed guess* worden gemaakt. Uiteraard kenden de moeders en grootmoeders (en niet te vergeten de schoonmoeders), de traditionele hoedsters van familie- en memoriecultuur, al deze kwartieren wel. Bij de heren van Ooij was het naamsbesef zo sterk dat zelfs een kennelijke bastaarddochter (7) als ‘Van Oy’ te boek staat. Overigens was het in de vijftiende eeuw gewoonte dat een adellijke bastaard zijn of haar toenaam ontleende ‘*de la seigneurie dont son père s’attitule*’ – een praktijk die door hertog Filips in 1467 nog eens formeel werd vastgelegd.⁵⁰ Zeker bij een hoge heerlijkheid zoals Ooij was dit aantrekkelijk. De vraag rijst of bijvoorbeeld Agnes van Nijeveld dan wellicht een bastaarddochter was van Steven van Zuilen van Nijeveld. Voor deze veronderstelling bestaat echter geen grond, want in de vijftiende eeuw werden de namen ‘Van Zuilen’ en ‘Van Nijeveld’ nog door elkaar gevoerd.

Een van de schaarse schriftelijke bewijzen dat genealogische kennis in de late Middeleeuwen daadwerkelijk door edelvrouwen werd overgedragen, is afkomstig van Hadewig (17), die vanaf 1330 te boek staat als vrouwe (lees: *douairière*) van Raaphorst. In 1343 stelde zij als ‘*ver Hazetiaen, vrouwe van Raephorst*’ een verklaring op over de maagschap tussen burggraaf Dirk van Leiden en Justine, dochter van de Zeeuwse edelman Hugo de Gouwer. Beiden stamden af van Hendrik II van Cuyck, die anderhalve eeuw eerder (omstreeks 1200) leefde. Gaan we ervan uit dat de geheugenhorizon in de veertiende eeuw, evenals tegenwoordig, niet meer dan drie generaties zal hebben omvat, dan is hier zeker sprake van een gecultiveerde herinnering. Janse meent terecht dat dergelijke gelegenheidsgeschriften iets zeggen over het functioneren van de maagschap, maar niet over geslachtsbewustzijn.⁵¹ Het voeren van geslachtsnamen door de hier beschreven dames doet dat daarentegen wel. Dit aspect zou, naast het voeren van wapenzegels, een van de onderwerpen kunnen zijn van de eerder voorgestelde ‘aparte studie’ over edelvrouwen. Jammer genoeg is het zegel dat Hadewig/Hazetiaen in 1343 naar eigen zeggen gebruikte, verloren.

De tegenstelling tussen de uitbundige *lieu de mémoire* in IJsselstein en de nagedachtenis van de Raaphorsts kan bijna niet groter zijn. In hun eigen kapel in de dorpskerk van Wassenaar (die in 1566 en 1574 tweemaal werd verwoest) is geen enkel graf van de familie bewaard. Elders rest van hen niet meer dan een handvol kwartierwapens op rouwborden en een enkele afbeelding op een memorietafel. Van het oorspronkelijke stamgoed bij Wassenaar is nu zelfs de naam verdwenen: Raaphorst is in 2005 opgegaan in het koninklijk domein De Horsten. De schaarse bewaarde memoriestukken zijn niet geheel toevallig gerelateerd aan dochters uit de familie: Catharina (vernoemd naar haar grootmoeder Catharina van Egmond en in 1472 gehuwd met Otto van Egmond van Kenenburg) en Agnes (uit een welgeboren

⁴⁹ Janse, *Ridderschap* 247-249. Agnes van Heemskerk heet in één zestiende-eeuws memorieboek uit Utrecht kortweg ‘Agnes’ (zie noot 30).

⁵⁰ L. Duerloo, ‘Bastaarden, wapenkoningen en rechtbanken’, *Heraldicum Disputationes* 1 (1996) 79.

⁵¹ Janse, *Ridderschap* 278-280. Mijn identificatie van ‘Hazetiaen’ verschilt van die van Janse (zie a.w. 279, noot 185; vergelijk a.w. 432).

tak in Haarlem, waar haar vader schout was; zij trouwde met Daniël van Noordwijk).⁵²

Een goed onderhouden memorie is behalve een vorm van spiritueel kapitaal ook een teken van macht. Een hypothese die aan een groepsportret van laatmiddeleeuwse dames kan worden getoetst, is dat macht zorgde voor een voortgezette instroom van zelfbewuste edelvrouwen, die de memoriecultuur nieuw leven konden inblazen. Dit was het geval bij de Egmonds van IJsselstein, die het uiteindelijk tot hertogen van Gelre brachten. Bij de Raaphorsts is het beeld minder glorieus. Onze probandus Steven leefde feitelijk zelfs aan de rand van de ridderschap. Hij is enkele malen gedagvaard, maar niet als ridder of knaap. Zijn ambachtsheerlijkheden verkocht hij in 1455 aan zijn oudste broer Albrecht, die als heer van Raaphorst *chef de famille* was. Steven was gehuwd met Margriet, erfdochter van de nogal obscure Willem van den Bos. Deze kocht in 1415 enige rechten bij Woerden. Hij was toen deurwaarder van de heer van Den Ham. Margriets moeder was een bastaard van Hendrik van Bautoershem, heer van Bergen op Zoom. Steven lijftochte Margriet in 1462 als 'Margriet van den Bos en Rijnenburg', een verwijzing naar hun huis bij Koudekerk. De oudste zoon Bartholomeus erfde het bescheiden leenbezit van zijn ouders.⁵³ Hun dochter Maria trouwde met een zoon van de carrièreambtenaar Anton Michiels (na 1465: van Eversdijk) die de Woerdense rechten van Bartholomeus kocht.⁵⁴ Er was vermoedelijk nog een tweede dochter (of bastaarddochter). Zij staat als 'Nies Stevensdr.' te boek bij de memoriediensten voor de welgeboren Koudekerkse familie Ket. Hun huis stond tegenover Rijnenburg. In de zestiende eeuw woonde onder meer in Leiden een tak die zich 'Ket van Rijnenburg' noemde.⁵⁵ Mogelijk is Nies, die alleen bekend is onder patroniem, vernoemd naar haar grootmoeder Agnes van Nijveld.

Geletterdheid en spiritualiteit

Zoals Duby zijn verhaal begint met het beeld van Eleonora van Aquitanië, zo zijn wij begonnen in IJsselstein. Maar de beelden van Guyote's moeder en grootmoeder lezen niet zoals Eleonora: ze bidden. Is dat toeval? 'In de twaalfde eeuw konden adellijke vrouwen schrijven', stelt Duby, 'ongetwijfeld beter dan [...] hun echtgenoten en hun broers'. Een van de meest geletterde dames uit die tijd was de benedictijnse abdis Hildegard van Bingen (1098-1179), die als heilige (vereerd vanaf de dertiende eeuw, gecanoniseerd in 1940) een boek als attribuut voert. Dat Hildegards heiligverklaring zo lang op zich liet wachten, geeft aan dat zij als voorbeeldige vrouw niet onomstreden was. Van Hildegard zijn een geheimschrift en een geheimtaal bewaard waarin zij

⁵² P.C. Bloijs van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zuid-Holland* (Utrecht 1922); (OV 20 (1965) 9 nr. 12, voor Catharina van Raaphorst en Otto van Egmond van Kenenburg (tr. 1472; *De Ned. Leeuw* 3 (1885) 1-2).

⁵³ OV 48 (1993) 140 nr. 114, 162 nr. 167. Margriets vader is niet de Leidse schepen en veertigraad Willem van Bos (Van Rijkhuizen nr. 1.2.9). Diens dochter Margriet was in 1457 gehuwd met Klaas Hugen., 'Margriet van den Bos en Rijnenburg' in 1451 en 1462 met Steven van Raaphorst (OV (1977) 432 nr. 143 en onder meer A.J. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden 1420-1510* (Leuven 1996) 245).

⁵⁴ M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren in Holland en Zeeland in de Bourgondische periode* (Hilversum 2000) 327-328.

⁵⁵ Nationaal Archief, Den Haag, toeg. 3-18-30, inv. nr. 201B ('pastoorsregister', met dank aan mevrouw A.A. van Poelgeest te Hoofddorp).

aantekeningen maakte voor haar grotendeels in het Latijn overgeleverde profetische, mystieke en geneeskundige geschriften. Tegen het einde van haar leven stond zij op gespannen voet met het aartsbisdom Mainz, waaronder haar abdij ambtshalve viel.⁵⁶ Lezende en schrijvende dames zoals Eleonora en Hildegard werden geacht zich te laten leiden door hun biechtvaders. Religieuze vrouwen die zich onafhankelijker van deze mannelijke autoriteit opstelden, met name de in de dertiende eeuw opkomende begijnen, konden op veel meer moeilijkheden rekenen dan Eleonora of Hildegard. De grote Brabantse mystica Hadewych memoreert in haar brieven een Vlaamse begijn die omstreeks 1235 door de inquisiteur Robert le Bougre ‘om haar oprechte godsliefde’ ter dood was gebracht. De begijnenbeweging bleef in de gehele dertiende en veertiende eeuw onder vuur liggen en ‘geleerde’ vrouwen bleven verdacht. Is daarom de in 1246 naast Eleonora bijgezette Elisabeth van Angoulême niet lezend maar biddend afgebeeld? Is daarom ook op geen enkel thans bekend dertiende- of veertiende-eeuws Nederlands graf- of memoriebeeld een lezende dame te zien? De enige lezende vrouwenbeelden uit deze tijd zijn heiligenbeelden, met name Maria, Maria Magdalena en Barbara.⁵⁷

In de vijftiende eeuw is echter een kentering zichtbaar. Op het hoogste niveau trad in Italië de tertiarius en mystica Catharina van Siena (1347-1380) op de voorgrond, overigens geen edelvrouw maar een rijke burgerdochter. Haar machtige biechtvader, de dominicaan Raimundus van Capua, bracht haar in contact met het pauselijk hof, dat mede op haar aandringen in 1377 van Avignon naar Rome terugkeerde. Catharina werd al in 1461 heilig verklaard. Zij heette niet alleen zeer belesen, maar was ook een van de vruchtbaarste religieuze auteurs van het *quattrocento*.⁵⁸ Hoewel de traditionele afhankelijkheid van een biechtvader in Catharina's hagiografie in feite wordt bevestigd, lijkt haar optreden verstrekkende gevolgen te hebben gehad. In West-Europa verdween het taboe op lezende dames, ook in de Nederlandse memoriecultuur. De echtgenote van Raas van Haamstede (ovl. 1426) werd als een van de eersten weer openlijk lezend op een memorietafel afgebeeld. Haar man knielt in volle wapenrusting en bidt, maar leest niet. Dit beeld beheerst de Noordnederlandse memoriekunst omstreeks 1500: lezende vrouwen, biddende mannen.⁵⁹

Ook binnen de Moderne Devotie was de leescultuur onder vrouwen wijd verbreid. Hierin zijn bij nader inzien twee stadia te onderscheiden: de extatische Brabantse begijnenmystiek van Hadewych en haar kring, en de Moderne Devotie in engere zin rondom de uitgetreden kanunnik Geert Grote (1340-1384). Beide raakten elkaar in Groenendaal bij Brussel, de stichting van de grote mysticus en Hadewychbewonderaar Jan van Ruusbroec (1293-1381). In 1377 kwam Grote zelf naar Groenendaal. Tijdens

⁵⁶ H.-J. Kotzur (red.), *Hildegard von Bingen* (Mainz 1998) 156-158.

⁵⁷ Vermoedelijk was Hadewych de Brusselse begijn Heilwig Blommaert Willemsdr. (R. *Slneiderink, de stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven* (Amsterdam 2003) 121; over deze ‘Bloemardinne’ ook: P. Verdeyen, *Jan van Ruusbroec. Mystiek licht uit de Middeleeuwen* (Leuven 2003) 17-19). Over de overlevering van de H. Barbara als voorbeeld voor religieuzen: Van Dijk, *Spiegels*, passim.

⁵⁸ Recente studies over haar zijn H. Helbling, *Katharina von Siena: Mystik und Politik* (München 2000); M.C. Hilker, *Speaking with authority: Catherine of Siena and the voices of women today* (New York 2001); F.T. Luongo, *The saintly politics of Catherine of Siena* (Londen 2006).

⁵⁹ Van Bueren, *Leven*, 121 en passim.

een gesprek met Ruusbroec bleken volgens Ruusbroecs biograaf de diepgaande verschillen tussen beiden. Ruusbroec was evenals Hadewych bezielde door liefde voor God, Grote werd gedreven door vrees voor de hel. Ruusbroec heeft gecorrespondeerd met een adellijke weduwe die aan de rand van onze steekproef kan worden geplaatst. Hogenelst en Van Oostrom noemen haar 'Mechtild van Culemborg'.⁶⁰ Onder deze naam kennen wij een schoonzuster van Berta van Egmond. In feite schreef Ruusbroec echter aan 'vrouwe Machteld, weduwe van heer Jan van Culemborg, ridder'. De bezorgers van Ruusbroecs werk kennen haar niet, maar Dek vond haar in het Nassaus Domeinraadsarchief: Machteld, erfdochter van Woudenberg en tweede vrouw van heer Jan van Culemborg van Schonauwen. Zij woonde in 1383 bij de St.-Jansheren in Arnhem.⁶¹

Ruusbroec schreef Machteld in het Nederlands. We nemen hier aan dat zij deze brief zelf kon lezen. Het vermoeden bestaat dat Ruusbroec zich over Machtelds hoofd heen tot een uitgebreidere groep (adellijke dames?) richtte. Ook Grote verbleef in Arnhem. Na een *retraite* bij de kartuizers in 1379 stelde hij een strenge regel op voor zijn Deventer 'zusters'. Zijn bekende *Zedelijke toespraak* (in de volkstaal) pleit voor een 'geestelijk huwelijk'. Zijn invloed op de hier beschreven groep edelvrouwen lijkt echter verwaarloosbaar. Noch hun biechtvaders, noch hun als non of kanunnikes levende verwanten lijken rechtstreeks met de Moderne Devotie in verband te hebben gestaan. In de volgende alinea's zal ik deze hypothese enigszins onderbouwen en tevens aanvullen met een nulhypothese.

Van twee generaties vrouwen van Raaphorst zijn huispriesters of biechtvaders bekend. Heer Filips Gerrit Doedenz., pastoor van Aarlanderveen en deken van het St.-Adriaanskapittel te Naaldwijk, diende waarschijnlijk Catharina van Egmond en haar man Bartholomeus.⁶² Dat zij hun oudste zoon Adriaan noemden en niet Dirk (naar zijn overleden grootvader), heeft vermoedelijk te maken met het patrocinium van het Naaldwijkse kapittel en mogelijk ook met de pestepidemieën die Holland in het laatste kwart van de veertiende eeuw teisterden. Vanaf die tijd kwam namelijk in de Nederlanden de naam van de heilige pestmaarschalk Adrianus als doopnaam in zwang. De Raaphorsts, zowel de hoofdtak als de tak Van den Berg-Van Matenesse, liepen bij deze 'Adrianisering' voorop.⁶³ Overigens behoorde heer Filips blijkens zijn zegel zelf tot deze familie. Adriaan van Raaphorst was in 1456 weduwnaar van Agnes van Nijveld. Blijkens een lijftocht was hij al in 1453 hertrouwd met een onbekende Godelt.⁶⁴ In 1465 schonk hij zijn kapelaan heer Jan Paulusz. voor zijn diensten tijdens Agnes' ziekbed land in Zwammerdam en Reeuwijk. Heer Jan woonde tot zijn dood in 1477 afwisselend bij de regulieren in Stein buiten Gouda en bij de nonnen van Maria

⁶⁰ D. Hogenelst en F. van Oostrom, *Handgeschreven wereld* (Amsterdam 1995) 136-138, 145, 157, 160, 173.

⁶¹ G. De Baere e.a. (red.), *Jan van Ruusbroec Opera Omnia* 10 (Tielt 1991) 492-493, 496-497; A.W.E. Dek in *De Ned. Leeuw* 92 (1975) 88.

⁶² B.N. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland* (Hilversum 2000) 87-88; www.janvanhout.nl, Leids patriciaat tot 1420, 'Gerrit Doede c.s.'.

⁶³ Onder meer C. Hoek, 'Het Huis ten Berghe te Hillegersberg', *OV* 26 (1971) 128-130, en de voornamendatabank, www.knaw.meertens.nl.

⁶⁴ Hüffer, *Rijnsburg* 321, regesten nrs. 807-808; transcriptie a.w. pagina 733. Adriaans zoon Albrecht zegelde in 1453 voor zijn vader.

Magdalena in die stad.⁶⁵ Stein was aangesloten bij het Kapittel van Utrecht, maar geen oord van strenge devotie. In 1487 deed Erasmus hier zijn intree. Hij beschreef Stein in brief 296 als 'zo stinkend en ongezond, dat er nauwelijks beesten, laat staan mensen kunnen aarden. Wat beuzelachtige samenspraken worden er niet al gehouden? Men brast er niet anders dan wereldse lieden doen. Dronken drinken mocht men er wel openlijk, maar studeren niet dan heimelijk.' De kapelaan van Raaphorst moet hier een gezellige levensavond hebben gehad.

De dames uit onze steekproef stuurden hun boventallige dochters doorgaans eveneens naar kloosters met een nogal bourgondische levensstijl. In Bedburg, Gravendaal, Keizerbosch, Leeuwenhorst, Roermond en vooral in Rijsburg zijn abdisen en nonnen uit de families Van Leyenberch, Van Nijveld, Van Oy en Van Raaphorst gevonden.⁶⁶ De uitzondering die deze regel bevestigt, is Catharina van Naaldwijk, die met haar eigenzinnige besluit om in een klooster te gaan een hele migratieteketen van verwanten naar het devote Diepenveen veroorzaakte. De reactie van de familie op deze gebeurtenissen was dubbelzinnig: men steunde van harte de intrede van nichtjes, maar was volgens het zusterboek minder opgetogen wanneer het de eigen dochters betrof. Catharina was een late roeping. Tot haar intrede had zij de klassieke opleiding van een Hollandse edelvrouw gevolgd bij de nonnen in het chique Rijsburg. Daar had zij volgens het zusterboek zo goed Latijn geleerd, dat zij in Diepenveen zelf Latijnse les gaf. Met een groot gebaar nam Catharina bij haar inkleding afstand van haar frivole Rijsburger schooltijd: zij liep over haar kostbare mantel het koor in.⁶⁷ Anders dan Diepenveen hadden de bovengenoemde nonnenkloosters een min of meer exclusief adellijk statuut. Dit gold ook voor de grafelijke abdij Loosduinen, waar in 1388 een Catharina van Oyen uit Leiden intrad. Van Kan veronderstelt dat Loosduinen toen ook voor 'burgerlijke' nonnen openstond. In de zestiende eeuw voerde echter een Leidse familie Van Oyen het volle wapen Van Oy en in 1410-1411 was een Herbaren van Oy (ongetwijfeld uit het Gelderse riddermatige geslacht) proost van het Leidse St.-Pancraskapittel.⁶⁸ Vermoedelijk woonden dus in Leiden vanaf de veertiende eeuw een of meer welgeboren takken van de familie Van Oy. Loosduinen deelde niet in de twijfelachtige reputatie van het benedictijnse Rijsburg ('s ochtends bidden, 's middags dansen'), maar het leven was er zeker niet minder aangenaam dan bijvoorbeeld in Leeuwenhorst. Beide cisterciënzer nonnenkloosters passen naadloos in het geijkte patroon van comfortabele adellijke jufferenconventen.

De voorlopige slotsom: dat de moeders van laatmiddeleeuwse jongedames hun heil zochten bij priesters en instellingen van ouderwetse signatuur, terwijl enkele dochters de Moderne Devotie omhelsden, is niet nieuw of wereldschokkend. Wel laten de aan

⁶⁵ Noord-Hollands Archief, Haarlem, toeg. 356 (abdij Egmond), inv. nrs. 480, 610, reg. nrs. 1184 en 1280 (www.noord-hollandsarchief.nl).

⁶⁶ Rijsburg: Schotel, 'Rijsburg' en Hüffer, *Rijsburg*; Leeuwenhorst: G. de Moor, *Verborgen en geborgen* (Hilversum 1994); overige genoemde kloosters: E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost?* (Leeuwarden 1994). Recent literatuuroverzicht over middeleeuwse vrouwenkloosters in M. van Luijk, *Bruiden van Christus* (Zutphen 2004) 177-180. Zie voor mijn gebruik van de term 'boventallige dochters' (niet in de zin van een demografisch vrouwenoverschot) Van Luijk, *Bruiden* 194-196.

⁶⁷ Van Dijk, *Spiegels* 71, 111, 159-160.

⁶⁸ OV 48 (1993) 140 nr. 114, 162 nr. 167; F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht* (Hilversum 1988) 206; W.E. den Hertog, *De abdij van Loosduinen* (Den Haag 1997) 426; Leverland, *Hogeland* 127, 303. De Leidse families Van Oy(en) op www.janvanhout.nl (Leids patriciaat tot 1420) en in OV 49 (1994) 229-252. Floris van Oyen Willemsz. (veertigraad van Leiden, Van Rijkhuizen nr. 2.4.18) was in 1514 leenman van Raaphorst.

beide zijden gemaakte keuzes iets vermoeden van de mentaliteiten in deze groep. Dat in een enkele familie (Van Naaldwijk) een ‘hoofdzoekjesstrijd’ kon ontstaan, heeft alles te maken met de geletterdheid van moeders en dochters: een geletterdheid die in de vijftiende eeuw weer volop kon worden getoond.

Besluit: een aparte studie?

Bij ons verkennend onderzoek aan een steekproef van twaalf laatmiddeleeuwse dames uit één maagschap zijn opmerkelijke zaken op het gebied van familie- en memoriecultuur, geletterdheid en spiritualiteit gevonden. Te weinig om nu al van een groepsportret te kunnen spreken, maar genoeg om de samenstelling daarvan in een ‘aparte studie’ te rechtvaardigen. Daarbij zijn drie methodologische adviezen te geven. Een uiterst kritische analyse van de genealogische verhoudingen is niet alleen van belang voor het *who is who*, maar ook voor de afgrenzing van de onderzoekspopulatie naar beneden toe, in het schemergebied tussen riddermatige, welgeboren en andere families. Wie uitspraken wil doen over de leefwerelden van edelvrouwen, moet eerst vaststellen waar de grenzen liggen. Alleen op die grondslag zijn zinnige uitspraken te doen over hun plaats in de laatmiddeleeuwse notabelencultuur. Een tweede advies is *close inspection* en *thick description* van de bronnen, vooral van niet-schriftelijke zoals zerken, zegels en portretten. In historisch-antropologische zin kan tot slot een *actor's point of view* worden nagestreefd. Hoe netelig dit laatste is, maakt Duby duidelijk in *Edelvrouwen*. Voor de late Middeleeuwen mogen we hooguit hopen op min of meer toevallige vondsten: egodocumenten zoals het onthutsende relaas van Beatrís de Planissòlas voor de ketterjager Jacques Fourné, of de stille stenen getuigenis voor de vrouwen van IJsselstein in hun St.-Nicolaaskerk.⁶⁹ Of de beschikbare bronnen ons ook een beeld kunnen geven van de mentaliteit van deze vrouwen, blijft onzeker.⁷⁰ Mogelijke thema's en hypothesen voor deze aparte studie zijn hierboven aan de orde geweest: edelvrouwen als middelaars tussen memorie en macht; hun zelfbeelden tussen afhankelijkheid ('vrouw van') en zelfstandigheid ('vrouw van'); en tenslotte hun keuzes tussen het 'rijke roomse leven' en de Moderne Devotie. Hoewel in studies zoals die van Janse de prosopografische ondergrond nog verbeteringen behoeft, vormen de thematische uitkomsten daarvan een solide geheel dat voorlopig niet opnieuw op de schop hoeft: er kan op worden gebouwd. Dat zou zoals gezegd kunnen in een 'aparte studie', maar bijvoorbeeld ook in de vorm van losse portretten in het *Vrouwenlexicon*. Het zou mooi zijn wanneer de uitkomst over een paar jaar zou zijn dat we de wereld van laatmiddeleeuwse dames zoals Guyote van IJsselstein en Machteld van Woudenberg in historisch opzicht iets beter kunnen doorgronden.⁷¹

⁶⁹ Onder meer aangehaald in G. Duby, 'Woorden van vrouwen', in Klapisch-Zuber (red.), *Geschiedenis* 442-449.

⁷⁰ Over definities van mentaliteit: K. Kuiken en J.M. van Winter in *Virtus* 13 (2006) 161-162. Voor mentaliteitsgeschiedenis in striktere zin is een corpus van teksten of andere gegevens onontbeerlijk. Een schoolvoorbeeld zijn de ketterverhoren in het werk van Le Roy Ladurie (zie noot 70) en Carlo Ginzburg (zie bijvoorbeeld Y. Kuiper, 'Witchcraft, Fertility Cults, and Shamanism' in B. Luchesi en K. von Stuckrad (red.), *Religion in Cultural Discourse* (Berlijn en New York 2004) 33-59). Het hoeven niet altijd egodocumenten te zijn. Ook middeleeuwse memorieboeken en *necrologia* zeggen bijvoorbeeld veel over het familiebegrip (P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Maagschap en vriendschap', *Holland* 17 (1985) 105-108).

⁷¹ De auteur dankt prof. dr. Y.B. Kuiper, dr. M.P.A. de Baar en dr. E.M. Kloek voor hun vriendelijke commentaar op een eerdere versie.